

Sakir ALBALIYEV

AMEA Folklor İnstitutu

filologiya elmləri doktoru, dosent

albaliyevshakir@rambler.ru

ORCID: 0000-0002-4261-3054

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2026.1.23>

FOLKLORDA VƏ ƏDƏBİYYATDA AT SEMANTEMİ

Xülasə

Məqalədə at semanteminin daşdığı qutsal dəyərlərin folklorumuzda və onun yazılı ədəbiyyatımızdakı bədii inikası qarşılıqlı olaraq təhlil müstəvisinə gətirilir. Bütöv türk dünyasında, o cümlədən də Azərbaycan xalqının həyatında, məişət və təsərrüfatında atın daşdığı mühüm funksiyalar nəzərdən keçirilir. Qədim təsəvvürlərdən üzü bəri xalq həyatında, epik-mədəni düşüncədə, təsərrüfat həyatında atın daşdığı qutsal və real dəyərlər məqalədə öz əksini tapır. İzah olunur ki, at(çılıq) xalqın məişət həyatında o dərəcədə müstəsna əhəmiyyət daşıdığıdır ki, bu mühüm amillər istər-istəməz ədiblərimizin, şair və yazıçılarımızın yaradıcılığına təsirsiz ötürməmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən bunun bir əyani nümunəsi olaraq şair Əkbər Qoşalının şeirlərində atın ədəbi düşüncədə xüsusi mənə layı qazandığı şərh olunmuşdur. Onun şeirlərində at obrazının xalq düşüncəsindən gələn bədii mənə paradimləri xüsusi olaraq dəyərləndirilmişdir.

Məqalədə elat-tərəkəmə həyatında və xalqın epik-mədəni düşüncəsində at kultunun daşdığı müqəddəs dəyərlərə münasibət bildirilmişdir. Atın doğal, real təbiətindən irəli gələn bir sıra üstün keyfiyyətlərin istər arxaik düşüncədə, istərsə də bədii düşüncədə əks-səda verməsinin məntiqi prinsipləri elmi baxımdan ifadəsini tapmışdır. İlk dəfə olaraq dünyada atı türklərin əhliləşdirdikləri və atdan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilməsi haqda fikirlər istər Azərbaycan, istərsə də Türkiyədə nəşr olunmuş mənbələr əsasında gözdən keçirilmişdir. Atçılığın xalq həyatına əsaslı şəkildə nüfuz etməsinin toponimlərimizdə də Atyalı, Atbulaq və s. inikasını tapdığı göstərilmiş, bunun atla bağlı təsəvvür və düşüncələrdən baş alıb gəldiyi əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: at, folklor, bədii ədəbiyyat, Altaylar, türk, mif, toponim

Shakir ALBALIYEV

THE SEMANTICS OF HORSE IN FOLKLORE AND LITERATURE

Summary

In the article, sacred meanings are analyzed, as well as the artistic reflection of the semantic theme of the horse in national folklore and written literature, its important functions in the entire Turkic world, including the life, life and economy of the Azerbaijani people, are considered. The study reflects the sacred and real values of the horse in folk life, epic-cultural thought and economic life

since ancient times. It is explained that horse breeding had such an exceptional importance in the everyday life of the people that these important factors inevitably influenced the creativity of our writers, poets and writers. From this point of view, the verses of the poet Akbar Goshaly, in the literary interpretation of which the horse acquires a special semantic layer, are presented as an illustrative example. In his verses based on folk thought, the artistic and semantic paradigms of the image of a horse are specially studied. The article expresses the relationship to the sacred values that the cult of the horse brought to the life of the people and its epic-cultural thought. A number of higher qualities arising from the natural, real nature of the horse, both in archaic and artistic thought, allow us to draw certain logical principles and scientific conclusions.

For the first time in the article, on the basis of sources published both in Azerbaijan and in Turkey, the ideas of the use of horses by Turks in everyday life, using them for various purposes, are considered. In the conclusion, the ideas and conclusions about the fundamental penetration of horse breeding in the life of the people, reflected in our toponyms – “Atyaly”, “Atbulag” and others, are summarized.

Keywords: horse, folklore, art literature, Altai, Turk, myth, toponym

Шакир АЛБАЛЫЕВ

СЕМАНТЕМА КОНЯ В ФОЛЬКЛОРЕ И ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

В статье анализированы сакральные значения, а также художественное отражение семантемы коня в национальном фольклоре и письменной литературе, рассмотрены его важные функции во всём тюркском мире, включая жизнь, быт и хозяйство азербайджанского народа.

В исследовании отражены сакральные и реальные ценности лошади в народной жизни, эпическо-культурной мысли и экономической жизни с древних времён. Поясняется, что коневодство имело столь исключительное значение в повседневной жизни народа, что эти важные факторы неизбежно повлияли на творчество наших писателей, поэтов и литераторов. С этой точки зрения, в качестве наглядного примера предоставлены стихи поэта Акбара Гошалы, в литературном осмыслении которого конь приобретает особый смысловой пласт. В его стихах основываясь на народное мышление, особо изучены художественно-смысловые парадигмы образа коня.

В статье выражено отношение к сакральным ценностям, которые культ коня внес в жизнь народа и его эпическо-культурную мысль. Ряд высших качеств, вытекающих из природной, реальной природы коня, как в архаической, так и в художественной мысли позволяют сделать определенные логические принципы и научные выводы.

Впервые в статье на основе источников, опубликованных как в Азербайджане, так и в Турции, рассмотрены идеи применения тюрками коня в

повседневном быту, использования в различных целях. В заключении обобщены представления и выводы о фундаментальном проникновении коневодства в жизнь народа, отраженные в наших топонимах – «Атылы», «Атбулаг» и др.

Ключевые слова: конь, фольклор, художественная литература, Алтай, тюрк, миф, топоним

Xalqımızın etnomədəni dəyərlər sistemində, ailə-məişət həyatında, bir sözlə, qədim dünyagörüşündə, mifologiyasında, folklorunda və bundan qaynaqlanan ədəbi-mənəvi irsimizdə at kultu özünəməxsus mövqeyə malikdir. Kənd təsərrüfatı sahəsində, xalqımızın dolanışığında – güzəranında da at ən qədim zamanlardan əhliləşdirilmiş bir ev heyvanı kimi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dəvəçilik Ərəbistan səhrasında hansı dərəcədə böyük rol daşıyorsa, ərəb xalqı üçün necə müstəsna funksiyanı yerinə yetirirsə, at da Azərbaycan xalqı üçün, türk dünyası üçün o dərəcədə qutsal mənə daşıyır. “Dəvəsi ölmüş ərəb” məsəlində ərəb üçün dəvəsinin ölümü nə qədər faciəvi hal sayılırsa, dəvəsiz qalan ərəbin günün-güzəranının necə ağır olacağı düşünülürsə, türk üçün, tərəkəmə – elat həyatı üçün də atsız qalmaq piyada qalmaq, atının ölməsi böyük dərd hesab edilmişdir. Dəvənin ölümü ərəbin özünün ölümü ilə müqayisə edildiyi kimi, atın da ölümü türkün (tərəkəmənin) ağır faciəsi kimi anlaşılmışdır.

Bir atalar məsələmiz bu məqama belə mənə verir: “Tərəkəmənin atası öldü, dedi: “vaxtı çatıbdı”; atı öldü, dedi: “belim sındı” (1, s.114).

Göründüyü kimi, atın ölümü tərəkəmə üçün, türk-elat camaatı üçün “belin sınması”, yəni atın sahibinin ömürlük şikəst, zəlil qalması kimi mənalandırılır ki, bu da atın kənd təsərrüfatında, ailə-məişət həyatında nə dərəcədə müstəsna xidmətinin olduğunu ifadə edir. Tərəkəmə ifadəsi burada məhdud mənada anlaşılmalıdır. Tərəkəmə sözü ömrü-həyatı at belində keçən və aran-yaylaq həyatı yaşayan türk qövmlərinə işarə etsə də, bütövlükdə at belində dünyanı fəth eləyən qədim türk xalqlarına münəvər edilməlidir. Çünki qədim türklərin həyatlarını atsız təsəvvür etmək mümkün deyildi. Əbəs deyil ki, əski mədəniyyətimizi öz şeirlərində ilhamla təsvir və tərənnüm edən şair Əkbər Qoşalı “Altaylardan qopan atlar” şeirində bu amili belə səciyyələndirir:

Altaylardan qopan atlar
getdiyi göy yolu ydu.
Altaylarda doğan Aylar,
biz çıxanda doluydu.

Altaylardan qopan atı
daha kimsə minmədi,
Altaylardan qopan atlar
ağ köpüklü dənizlərə
çatmayınca dinmədi.

Biz çıxanda Ay doluydu,
Biz getdikcə Ay Yolu,
ayağımız üzəngidə əyildi;
Yay-oxumuz qırılında,
Ay göylərdə bir yay kimi gərildi.

Biz çıxanda Ay doluydu,
çıxdıq oldu Aypara.
Ay Altayda dolunaydı,
Avropada Aypara.

Altaylardan qopan atı,
bir də, bir də minərmi olam?!
Altaylardan qopan atın
ağ köpüklü dənizədək
dınmədiyini görərmi olam?!

Altaylardan qopan atlar
Avropanı nə vaxt adlar? (2, s.18-19)

Diqqət edək şeirin məzmununa: Altaylardan gedən atların yolu göy yolu – Tanrı yolu kimi, ucalıq – fəthlik yolu kimi müqəddəs tutulur. Burada atın mifik və real cizgiləri vəhdətdə götürülür. İslam dünyasından məlum olan Məhəmməd peyğəmbərin merac səfəri mindiyi Buraq adlı at vasitəsilə göylərdən uçub getməklə gerçəkləşdiyi haqda dini əfsanəyə uyğun olaraq Əkbər Qoşalı da türk atlarının Altaydan göy yoluyla hərəkət etməsini göstərir. Koroğlunun Qıratının qanad çıxarmasına uyğun olaraq bəzən uçaraq qəhrəmanı ağır döyüş meydanından uzaqlaşdırması kimi məqamlar da epik təsvirçilik ənənəsində atın xalq təfəkküründə mistik ilahi gücə malik olduğunu açıb göstərir. Əbəs deyil ki, atın məhz türk – Altay xalqları ilə birbaşa bağlılığı şeirdə birbaşa vurğulanır: “Altaylardan qopan atı daha kimsə minmədi”. Türklərdə at murad hesab olunur və sahibini arzu-istəyinə çatdıran əsas yardımçı funksiyasını yerinə yetirir. At türklərin ta əzəldən etibarlı yol yoldaşı, dar gününün xilaskarı hesab olunub və bu məqamlar şeirdəki misraların dilində bədii inikasını tapıb. Tənqidçi – ədəbiyyatşünas Vaqif Yusiflinin də diqqətini bu şeir cəlb edib:

“Əkbər Qoşalı türkçülüüyü tərənnüm edən şairdir. Bəziləri kimi tribunada “mən türkəm, türk oğluyam” deyibən qışqıranlardan deyil. Türkçü olmaq türkün mədəniyyətini, adət-ənənəsini, koloritli dünyasını, azman döyüş ruhunu, basılmaz cəngavərliyini, “Altaylardan qopan atlarını” və əlbəttə, türkün dünyaya hökm edən fəthlərini şeirdə əbədiləşdirməkdir:

Altaylarda qopan atlar
Getdiyi göy yoluydu.
Altaylarda doğan Aylar

Biz çıxanda doluydu.
Yaxud:
Ürəyim hey atlanır –
ürəyim elə atlanır,
yada düşər Altaylar.

və bu mövzuda olan digər şeirlərini də oxusaq, biz qədim türkün bədöy atlarının hənərtisini, döyüş cəngavərlərinin qılınclarının şaqqıltısını, cəng səslərini eşidərik. Əkbər Qoşalı bu şeirlərində AT obrazını qəhrəmanlığın simvolu kimi ümumiləşdirə bilir” (3, s.7-8).

Bir daha bu fikirlərdə də ifadə olunduğu kimi, burada “At obrazı qəhrəmanlığın simvolu” olaraq təqdim olunub. Atları dünyada ilk dəfə türklərin minik atı kimi, eyni zamanda döyüşlərdə silahdaş kimi və s. işlətməsi inkarolunmaz faktdır. Bu amil də istər-istəməz atların məişətdə – təsərrüfat həyatında, nəqliyyat vasitəsi kimi, habelə döyüşlərdə əvəzolunmaz rolunu açıq-aşkar şəkildə göstərir. Atı minik atı kimi əhliləşdirən, ondan müxtəlif məqsədlərlə istifadə etməyin mümkünlüyünü tarixdə ilk dəfə icad edən türklər ta əski çağlardan atçılığı inkişaf etdirmiş, onu müxtəlif ölkələr və xalqlara satış məqsədilə və s. ixrac etmişlər. Təbii ki, real həyatda olduğu kimi, mifoloji düşüncədə də atın türk dünyasında özünəməxsus mövqeyi var: “Türk mitolojisində at” oçerkindən bir parçaya nəzər salaq:

“At, evcilleştirildiği tarihten itibaren insanın en yakın yardımcısı olmuştur. Ulaşım, taşıma, eğlence, ticaret ve savaşlarda kullanılan at Türkler için hayvandan öte bir kardeş, dost ve arkadaşır. Atın “dost” olaraq görülmesi ata özel bir kişilik verir. Dede Korkut Kitabı`nda Beyrek atına şöyle seslenmektedir: “At dimezem sana kartaş direm, kartaşumdan yig // Başuma iş geldi yoldaş direm yoldaşumdan yig”. Altay destanlarında da aynı algıyla karşılaşılır: “Tüşte bolzo kanadım / Tünde bolzo nökörim (Gecede kanadım / Gündüzde ise arkadaşım)”. Türkmen atasözleri içinde yer alan “Sabah kalktığında önce atanı, sonra atını gör” sözü atın Türk hayatındaki yerini gösterir. Bir kişi için iyi bir ata sahip olmanın önemini ise Divanu Luğati`-t-Türk`te geçen “Kuş kanatın er atın (Kuş kanadıyla, er atıyla) sözü belirtmektedir. Jean Paul Roux Altaylıların dünyasında ilk bakışta hayvanların tüm yaşamın arka planında yer aldığını söyler. Bu hayvanlar arasında da at ön sıralarda yer alır.

Kaynaklar atı Türklerin evcilleştirdiği konusunda hemfikirdir. Ata veya at sürüsüne yunt, yıldı; atın dışısına kısrak, erkeğine aygır; tüylerinin rengine don denilmiştir. Türklerin yaşadığı bölge at yetiştiriciliğine uygun bir bölgedir. Kafesoğlu`ndan özetle söylesək Türklerin dahil oldğu “bozkır kültürü” olaraq tanımlanan kültür tipinin merkezinde at yetiştiriciliği ve çobanlık yer almaktadır. Moğollar atı tanınamakta; Arabistan ve Kuzey Afrika`da at ancak MÖ 1200`lerde görülmekte; Kuzey Kafkaslar`da ve İran`da at ile ilgili arkeolojik buluntular MÖ 900-500 yıllarına tarihlendirilmektedir. Çinliler ata binmeyi ancak MÖ 300`lere gelindiğinde Asya Hunları`ndan öğrenmişlerdir. Asya`da ilk at kalıntıları, Türk

anayurdu bölgəsindəki Afanasyevo kultürü (MÖ – 2500-1700) ilə onun devamı olan Andronovo (MÖ 1700-1200) kultüründə görülmüşdür və Andronovo kultürü çevresinə giren yerlərdə hep at kalıntıları ilə qarşılaşılır. Atı evcilləşdirib binmək insanlığın kultür tarixində çox önəmli bir adımdır. Kafesoğlu'na göre asıl önəmli olan atın yük və araba heyvanı olaraq değıl, binek heyvanı olaraq kullanılmasıdır. Binicilik kısa zamanda askeri değıer kazanarak bozkır savaşıılığının temelı olmuşur. Ona göre Türklər;

“at sayesinde sağladığı – iptidai, uyusuk “yerli” kütleleri zihin durgunluğundan kurtararak, insan iredesine sonsuz faaliyet ufukları açan-sürat kavramı və maddi araç olaraq sahip bulunduğı demir vasıtası ile kendilerine bağladıkları insanları idare etmek üzere yeryüzünde ilk siyasi kadroları vücuda getirmiş, ilk kanun koyucu millet olmuştur”.

Bu ifadelerden yola çıkarak Türklərin Dünya tarixində tuttuğı yerle, atın Türk mitolojisindəki değıerinin birbirini ortaya çıkardığını söyleyebiliriz, Jean Paul Roux'nun da dediğı gibi, “Altay uygarlığında, yalnızca oldukları biçimden dolayı değıer kazanmış hayvanlar yok gibidir. Her biri farklı nedenlerle ilahi macerayı tanıma şansını elde eder. Bir hayvanın evrensel bir nitelik kazanabilmesinin nedeni, ona özel bir ilgi gösteren toplumun siyasi alanda olağanüstü bir başarı kazanmasıdır”.

At, Türklərin siyasi, dini, iktisadi ve sosial hayatında merkezi bir konumdadır. “Türklər, sürüler halinde yetiştirdikleri atın etini yerlər, onu kurban olaraq sunarlar ve her sene özellikle savaş atlarından binlercesini yabancı ülkelere ihraç ederek ekonomilerini sağladılar”.

Çin'in, savaş atlarını daha çox ipekle mübadele ettiğı zaman-zaman bir Türk atı karşıılığında on, otuz, elli top ve ya parça ipek verildiğı kaynaklarda kayıtlıdır. Türklər hakkında bilgi veren Batı, Çin, Bizans, Rus, Süryani, İslam kaynaklarında Türklərin atla olan ilişkilerinin yer aldığı belirten Kafesoğlu'nun bu kaynaklardan alıntılarının bazıları şöyledir...” (3, s. 209- 210).

Türkiyədə nəşr olunmuş bu kitabdən Gülten Küçükbasmacının “Türk mitolojisində at” adlı öçerkindən gətirdiyimiz bu hissədən də öyrənirik ki, atı türklər əhliləşdirmiş, ondan sadəcə bir ev heyvanı kimi yox, nəqliyyat, əyləncə (idman oyunlarında və s.), ticarət, döyüş və s. vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Bundan başqa, ata dost, sirdaş, silahdaş kimi sayğı bəslənməsi haqda “Kitabi-Dədə Qorqud”da Beyrəyin dilindən atın öyülməsi, Altay dastanlarında “gecədə qanadım, gündüzdə arkadaşım” deyə alqışlanması, habelə türkmən atalar sözündə “Sabah yerindən duranda öncə atanı, sonra atını gör”, “Divani-lügət-it-türk”də “Quş qanadıyla, ər atıyla” tipli ifadələr yer almışdır ki, bütün bunlar atın ta qədimdən türk dünyasında müqəddəs tutulmasını və müstəsna dərəcədə mühüm yerə malik olduğunu göstərir.

Sitatdan da aydın görünür ki, ta qədimdən türklərdə at hərbi, iqtisadi-siyasi və sosial həyatda mühüm rol oynamışdır. Belə ki, atın əti yeyilmiş, südü içilmiş,

atı qurban kəsmişlər. Həmçinin savaş atlarını başqa ölkələrə satar və ölkələrinin iqtisadiyyatını bu yolla gücləndirərdilər.

Qeyd olunduğu kimi, atın ilk olaraq əhliləşdirilməsi faktı türklərə məxsusdur. Deməli, uzaq keçmişlərdə nəqliyyatın, rəbitənin inkişaf tapmadığı dövrlərdə belə bir vacib funksiyaları türklər rəvə edib əhliləşdirdiyi atlar vasitəsilə görmüşlər. Bu gün sivil dünyada nəqliyyat vasitələri olan maşının sürəti-gücü ölçü vahidi olaraq at gücü ilə hesablanır və filan maşın filan qədər at gücü qüvvəsinə malikdir deyilir. Bu da atın həm ilk nəqliyyat vasitəsi olmasından, həm də atın hədsiz gücə və yetərincə sürətə (qaçış qabiliyyətinə) malik olmasından irəli gəlir. Başqa cür ifadə etsək, “filan maşının gücü filan qədər at gücündədir” şəklində maşının dartı gücü ifadə olunur.

Deyildiyi kimi, texnikanın olmadığı, nəqliyyatın olmadığı qədim zamanlarda dünya fəthliyi zamanı türklər atların gücüylə hərəkət edirdilər. Şair Əkbər Qoşalının digər bir şeirində atın bu funksiyaları yerinə yetirməsi ilə bağlı və atın türk həyatında, məişətində buraxdığı təsirlərin əks-sədası ilə bağlı oxuyuruq:

Atlar ayaqlandı Altay tərəfdən,
Atlar qanadlandı Günbatan səmtə;
Soyuqdan əsəndə yüyən tutan əl,
Buğ qalxanda atların, adamların
ağzından,
və sırsıra tutanda kirpikləri-qaşları,
at özü qoparıb şah damarını
içirdi qanını süvarilərə...
fişqıran o qaynar qanıydı elə -
işlədi iliyə, qarışdı qana,
azarlar-bezarlar qaçdı ordudan.
İgidlər atdan düşüb atlandı yenə;
yeni atlar ilə tərpendi elat.
Sonradan uşaqlar atağız oldu,
bulaqlar Atbulaq,
yollar atyolu,
aşırımlar dəyişib Atyalı oldu...
Yorğun atlar yetişəndə mənzilə,
günbatan torpağı çiçəkləyirdi.
Atımızın təriylə sulanırdı biçənək...
O ağır, o ləngər, ahəngli yeriş
bərəkət qatırdı torpağa lay-lay...
Günbatanda batdılar
o igidlər, o atlar,
Gün kimi doğsaydılar..! (s. 20)

Fikir verin: Altay tərəfdən türklər – türk atlıları Günbatan səmtə – Avropaya doğru ayaqlandılar – qanadlandılar. Atın ayaqlanmağı əslində “qanadlanmağı”

ifadəsilə əvəzlənir sonradan. Çünki nəqliyyat vasitəsinin olmadığı o çağlarda ata minib atlanmaq elə quş kimi qanadlanmağa bərabər bir hal sayılırdı. Məhz bu at qaçışına – at sürətinin hesabına türklər Şərqdən Qərbə - Avropaya doğru yürüyüb fəthlik hünəri göstərdilər. “At işlər, ər öyünər” tipli bir el məsələmiz var ki, burada atın işləməyi müqabilində ərini – çaparın öyünməyi əbəs yerə deyilməyib. Çünki atı yelqanadla çapa bilmək, at belində döyüşkənlik ruhu nümayiş etdirmək əslində (atı minmək) məhz ərini – igidin işi – hünəridir. Əbəs deyil ki, atı igidin qardaşı – dar gündə köməyi saymışdır babalarımız. Məhz şair Altaylardan atların qanadlanması ifadəsini işlədərkən, burada atı özünə ram edib hünərlər göstərən Altayları nəzərdə tutmuşdur.

Sonrakı misralarda Əkbər Qoşalı yazır ki, bumbuz soyuqlar düşdükdə, soyuqdan igidlərin donmaması üçün “at öz şah damarının isti qanını içirdi süvarilərə”. Beləcə, içdikləri atın qanı ilə coşan-kükrəyən igidlər yenidən atlanıb yürüşü davam etdirdilər. Əslində bununla şair demək istəyir ki, atı ram edib əhliləşdirən babalarımız atın ətini – ən keyfiyyətli, kalorili ət hesab olunan atın ətini yeməklə, südünü içməklə bütün azar-bezardan uzaq oldular. Şair bu məqamı belə mənalandırır ki, “uşaqlar atağız oldular, bulaqlarımız Atbulaq, yollar atyolu, aşırımlar da dəyişib Atyalı oldu”...

Bu poetik ifadələrdən çıxan məntiq odur ki, at belində böyüyüb – kişiləşən igidlərimiz özləri də sonradan atağızlı oldular – yəni at kimi yekəəğızlı, iricüssəli, pəhləvan görkəmli cəngavər igidlər oldular demək istəyir. Bu anda yada “atı atın yanında bağlarsan, həmrəng olmasa da, dönüb həmxasiyyət olar” məsələmiz düşür. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Alp Aruzaya verilən “Atağızlı Aruz” epitetindəki Atağızlı sözü necə ki, Aruzun nəhəng cüssəli bir igid olması nişanını verir, eləcə də şairin yuxarıda dediyi uşaqların böyüyüb atağız olmaları da eynən bu anlama gəlir. Daha doğrusu, epik dastan təhkiyəsindən gələn Atağızlı Aruz epiteti müasir dövrdə poetik yaddaşda yenidən yaşarılıq qazanmışdır. “Qardaşın kimdir, yoldaş olmamışam” mükəlliməşəkili məsələmizin bir mənə qütübü də digər bir məsələmizdə açılır: “Dostunu mənə göstər, sən kim olduğunu deyim”. Yəni insan dost-yoldaş olduğu insanla eyni əqidədə olub dostluq-yoldaşlıq elədiyi kimi, türk igidinin də dostu – yoldaşı, qardaşı epik təhkiyəçilik ənənəsindən üzü bu günümüzədək at hesab olunursa, onda türk oğlunun da – igidinin də ata oxşaması – Atağızlı olması tam məqbul haldır. Deməli, igidin atı da özünə tən gəlir, igidin özü ilə bərabər atı da ona yoldaş olub, hünərlər qazanmasında yardımçı olur.

Yuxarıdakı misralarda Atbulaq, Atyalı toponimləri, atyolu ifadəsi də şeirə təsadüfi gətirilməyib. Bütün bunlar mədəniyyətimizdə at kultunun tamamilə oturuşmuş bir hala gəlməsini göstərir. Yuxarıda qeyd etdim ki, nəqliyyat vasitələrinin gücü at gücü vahidi ilə ölçülür. Eyni zamanda xalq arasında müəyyən bir məsafəni qət edib mənzilbaşına yetişmək üçün atyolu anlayışından istifadə olunur. Tutaq ki, hardan harasa məsafəni bildirmək üçün bir at yolu qədər məsafə var və s. şəkildə fikir bildirilir. Yəni bu tip ifadələr atın qət edə biləcəyi müəyyən məsafəlik yol nəzərdə tutulmaqla işlədilir. Bundan başqa, Atbulaq və Atyalı adlı kəndlər,

qəsəbələr də vardır ki, bunlar da toponimlərimizdə də atla bağlı ifadələrin özünə yer aldığı göstəricisidir. Bunlar da, şübhəsiz ki, atın ta qədimdən türklərin həyatında misilsiz rolunun olduğunu göstərir. At adlarının toponimlərdə “doğulmasına” bədii yozum verən Əkbər Qoşalı yazır:

Yorğun atlar yetişəndə mənzilə,
Günbatan torpağı çiçəkləyirdi,
Atımızın təriylə sulanırdı biçənək...
O ağır, o ləngər, ahəngli yeriş
bərəkət qatırdı torpağa lay-lay...

Türk fəthləri atları ilə günbatana yetişəndə, orda torpaq “çiçək açdı” deyir şair. Deməli, atın təriylə suvarılan torpaq bərəkətli olurdu, mübarək olurdu, - deyilir poetik dillə. Əlbəttə, bunlar bədii sözdür, obrazlı ifadələrdir. Ancaq bu sözlərin bədii məna qatından real həqiqətlər də dolayısı ilə özünü büruzə verir. Yəni yer-yurd adlarında – toponimlərdə at adlarının özünə yer alması təsadüfi hal daşımır, bunlar at kultu ilə bağlı Xalq düşüncəsinin yer-yurd adlarında proyektiv təzahür şəklidir. Xalqımızın mədəniyyətində, məişətində mövcud olan atla bağlı təsəvvürlərin müxtəlif səviyyələrdə özünü şəkilləndirən paradimləridir. Ona görə də heç təsadüfi deyil ki, xalqımızın şair oğlu Ə.Qoşalı şeiri arxaik təsəvvürlərə köklənməklə arzu-istək şəklində belə tamamlayır ki:

Günbatanda batdılar
O igidlər, o atlar,
Gün kimi doğsaydılar!..

At belində Avropanı fəth etmiş cəngavər oğullarımızın Günbatanda gün batımı kimi batdıqlarını qeyd edən müəllif təbii ki, onların yenidən gün kimi doğuşunu arzulayır...

Beləliklə, xalqımızın epik düşüncəsində mövcud olanlara və bu epik düşüncə qatından baş alıb gələn bədii mətnlərə istinad etməklə at kultunun xalqımızın mədəniyyət sistemində tutduğu yeri gözdən keçirdik. Atın istər real həyatda, istər bədii-poetik düşüncədə, istərsə də etnik təfəkkürdə daşdığı qutsal dəyərlər keçmişdə də, indinin özündə də atın xalqımızın həyatındakı müstəsna əhəmiyyətini anlamağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Çingizəoğlu Ə. (2008). “Soy” elmi-kütləvi dərgi. Xüsusi buraxılış. Bakı: 128 s.
2. Qoşalı Ə. (2023). Seçilmiş əsərləri. 1-ci cild, Bakı: “Xan” nəşr., 256 s.
3. Türk mitolojisine giriş (2016). Editörler: Fatma Ahsen Turan, Meral Ozan. Ankara: Qazi kitabevi, 207 s.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 16.02.2026

Son variant: 26.02.2026